

УДК 37.016:821.161.2

DOI 10.31654/2663-4902-2018-PP-4-73-80

Забарний О. В.

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови і літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

**ФОРМУВАННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ ПОЧУТТЯ ПАТРІОТИЗМУ
НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ РІДНОГО КРАЮ (НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ
МИКОЛИ ЧОРНОВУСА)**

У статті розповідається про процес формування у старшокласників почуття патріотизму на уроках літератури рідного краю, дається характеристика етапам методичної моделі процесу формування, досліджуються критерії сформованості морально-етичного почуття. На прикладі творчості поліського поета Миколи Чорновуса розроблено конспект уроку, присвяченого даній темі.

У статті розповідається про життєвий і творчий шлях українського письменника, журналіста і краєзнавця Миколи Чорновуса (Ткаченка), аналізуються його твори, присвячені темі України, життю українського народу, темі синівської любові до Батьківщини. У статті розроблено критерії сформованості почуття патріотизму, наведено приклади творчих завдань, які формують дане почуття.

Необхідність формувати у молоді почуття патріотизму є ключовим завданням сучасної української школи. Воно повинно реалізовуватися як у процесі навчання, так і у процесі виховання.

Соціологи та філософи визначають патріотизм як суспільний моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї держави та проявляється у певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається любов'ю до Батьківщини.

Психологи визначають патріотизм як певне моральне ставлення й оцінку особистістю елементів Батьківщини. Почуття патріотизму набувається особистістю не лише через біологічну спадковість, а в першу чергу, через вплив соціального середовища, соціальних інституцій (пріоритетне місце серед них належить школі), процес громадянського виховання.

Проблемі виховання громадянина-патріота велику увагу приділяли українські педагоги Костянтин Ушинський, Григорій Ващенко, Софія Русова, Яків Чепіга, Тимофій Лубинець, Іван Огієнко та інші.

Процес формування у школярів почуття патріотизму є тривалим. Тож не варто очікувати миттєвих результатів. Тільки вчинки і переконання людини можуть засвідчити результати такої роботи.

Ключові слова: українська література, патріотизм, творчість, методика викладання, творче завдання.

Актуальність обраної теми не потребує доведення. Коли на сході України іде війна, коли шовіністична Росія розпалює вогнища сепаратизму, коли проповідники "руського міра" ведуть активну боротьбу за духовний світ молоді засобами кіно, телебачення, музики, всесвітньої мережі Інтернет – виникає реальна потреба у протидії. Ведеться цілеспрямована "інформаційна війна", яка спрямована на дегуманізацію та деполітизацію українців, відлучення їх від духовних засад національної самоідентифікації, якими є: любов до України, її культури, її історії, її релігії, її народу.

Необхідність формування у молоді почуття патріотизму є ключовим завданням сучасної української школи. Воно повинно реалізовуватися як у процесі навчання, так і у процесі виховання. І якщо у виховному процесі цій проблемі приділяється певна увага, то на уроці реалізовується перш за все навчальна та розвивальна мета, а виховна лишається надлишковою. Проблемі гармонійного

навчання і виховання молоді на уроках української літератури і присвячена наша стаття.

Перш за все з'ясуємо, що включає в себе основоцентруюче поняття "патріотизм". Сучасний словник з етики тлумачить нам це так: "Патріотизм (*з лат. patria – батьківщина*) – громадянське почуття, змістом якого є любов до батьківщини і готовність пожертвувати своїми інтересами заради неї, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури, особливе емоційне переживання своєї приналежності до країни і свого громадянства, мови, історії, традицій, готовність діяти в інтересах вітчизни та постати на її захист у разі необхідності" [1, с. 214].

Соціологи та філософи визначають патріотизм як суспільний і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї держави та проявляється у певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається любов'ю до Батьківщини. Отож за критерії сформованості даного принципу беремо: любов до духовних, культурних і матеріальних цінностей своєї Батьківщини; збереження її національної самобутності, культурного надбання; захист інтересів своєї громади і народу в цілому; усвідомлене спілкування рідною мовою; стійкі етнічні пріоритети.

Проблемам виховання громадянина-патріота велику увагу приділяли К.Ушинський, Г. Ващенко, С. Русова, Я. Чепіга, Т. Лубенець, І. Огієнко та інші українські педагоги. Зокрема, К. Ушинський зазначав, що справжня любов до Вітчизни є наслідком громадської праці людини. Варто розуміти, що формування почуття патріотизму є процесом тривалим і розпочинається ще у ранньому дитинстві. На своєму початку цей процес є стихійним, а згодом, шляхом засвоєння дітьми національних вартостей, він переростає в усвідомлену любов до Батьківщини.

Психологи визначають патріотизм як певне моральне ставлення й оцінку особистістю елементів Батьківщини. Почуття патріотизму набувається особистістю не лише через біологічну спадковість, а в першу чергу через вплив соціального середовища, соціальних інституцій (пріоритетне місце серед яких належить школі), процес громадянського виховання. Отож, за вихідне положення у побудові нашої методичної моделі візьмемо твердження, що **патріотизм – це внутрішнє почуття любові, поваги та відданості своїй Батьківщині.**

Науковці виділяють щонайменше три різновиди патріотизму:

Етнічний патріотизм, що ґрунтується на почутті власної причетності до свого народу, любові до рідної культури, до власної історії тощо. Цей патріотизм започатковується природою як відчуття родових ознак народу, що є вродженими. Ці ознаки розвиваються повноцінно, якщо дитина виховується у національно свідомій сім'ї, навчається в українській школі.

Територіальний патріотизм – ґрунтується на любові до того місця на землі, де людина народилася. На думку Г. Ващенка, є всі підстави вважати, що любов до рідного краю, в першу чергу, заснована на ранніх дитячих переживаннях, захопленнях. Саме це і зумовило вибір того літературного матеріалу, який ми оголосили як тему уроку.

Державницький патріотизм. Якщо остаточною метою нації є побудова власної держави – її державне самовизначення, то головною метою виховання є розвиток у наших дітях державницького світогляду і державницького почуття – того вищого патріотизму, який ґрунтується на державній ідеології й пов'язується з поняттям громадянськості [2, с. 1].

Пропонована нами методична модель розглядає процес формування у школярів почуття патріотизму як систему, що взаємопов'язує низку етапів:

- підготовчий, на якому школярі ознайомлюються з художнім твором, самостійно його осмислюють, засвоюють сюжет твору, аналізують соціальні події, на тлі яких відбувається сюжет, знайомляться із героями твору;

- мотиваційний, на якому формується потреба школярів у проникненні в сутність змісту твору, в необхідності особистісного спілкування з літературними героями;

- етап емоційного впливу на учня засобами художнього слова, на якому вчитель повинен викликати в учнів естетичне збудження, активізувати морально-етичні почуття;

- етап осягнення учнями морально-етичного змісту твору як художнього цілого, а також осмислення постаті автора твору та його ліричного героя;

- етап формування патріотичних почуттів, на якому учні вчать відшукувати у тексті структурні компоненти даного поняття; інтелектуально осмислювати їх; практично застосовувати набуті знання під час роботи над художнім текстом;

- етап узагальнення і систематизації набутих знань, у ході якого визначається рівень сформованості поняття патріотизму через проведення різних форм роботи на уроці, написання творчих робіт та виконання творчих завдань, здійснення різних прийомів аналізу.

Пропонуємо вам план-конспект уроку, на якому було апробовано дану модель:

Тема. Урок літератури рідного краю. Микола Чорновус (1948–2006). Тема України у ліриці поета (11 к.)

Мета: навчальна – ознайомити учнів із життєвим і творчим шляхом поліського поета Миколи Чорновуса; текстуально опрацювати твори "До України", "Українці мої", "Наснилося", "У батьковій хаті сумують ікони"; здійснити проблемно-тематичний аналіз названих творів;

розвивальна – розвивати уміння здійснювати концептуально-мовний аналіз тексту, навички виразного читання лірики;

виховна – виховувати почуття патріотизму, любові до рідного краю.

Тип. Урок засвоєння нових знань, формування вмінь і навичок.

Вид. Урок проблемно-тематичного аналізу літературного твору.

Хід уроку

Епіграф. Горить!.. Горить моя свіча...

В гарячій полум'ї калина.

*Несу свій хрест, що велича
святе імення – Україна!*

Микола Чорновус [3, с. 34].

I. Актуалізація опорних знань учнів (проводимо як систему запитань)

- Друзі, хто може назвати державні символи України?
- Хто пояснить, що позначає державний прапор?
- Хто пояснить символіку державного герба?
- Хто назве автора слів та автора музики державного гімну України?
- Які почуття утверджуються у тексті державного гімну?
- Як ви розумієте поняття "патріотизм"? (*Вдаємося до інтерактивного опитування "Мікрофон"*).

II. Мотивація навчальної діяльності учнів

Учитель. Друзі, сьогодні у нашій незалежній Україні використання державної символіки річ звична. Ці речі зустрічаються зараз всюди: на стінах та дахах будівель, у громадському транспорті, у школах та державних закладах. А був час, коли за використання національної символіки людей кидали за ґрати, переслідували. Так, за підняття жовто-блакитного прапора над Ніжином, у 1973 році, студентів Ніжинського педагогічного інституту було виключено з навчального закладу. А за виконання гімну незалежної України Левка Лук'яненко, у 1975 році, кинуто до карцеру. Патріотизм сьогодні став поняттям багатовекторним і широким. Сучасний патріотизм – це нова мода. Бути патріотом стильно та модно, а державна символіка стала новим трендом. Загляньте в Інтернет, ви там зустрінете багато молодих людей, які розміщують безліч картинок державних символів та патріотичних гасел на своїх сторінках у соціальних мережах. Бо це модно... Сформувався навіть новий тип молодих людей –

"диванних патріотів". Сьогодні на уроці ми з'ясуємо: "Яких людей можна назвати справжніми патріотами України?"

III. Оголошення теми і мети уроку, здійснення навчальних настанов

IV. Сприйняття та засвоєння навчального матеріалу

Цей етап уроку розпочинається "поетичною п'ятихвилинкою": завчасно підготовлені учні під музичний супровід бандури читають поезії Миколи Чорновуса "Українці мої", "До України", "У батьківській хаті сумують ікони", "Матері", "Стежка до мами", "Горить моя свіча".

Індивідуальним завданням одному із школярів було підготувати повідомлення про життєвий шлях поета. Він підготував мультимедійну презентацію і доповідає класу:

Микола Никифорович Ткаченко (літературний псевдонім Микола Чорновус) народився 12 лютого 1948 року на Полтавщині в хуторі Павлівщина Гребінківського району в селянській родині. У сусідніх Лазірках закінчив середню школу. Зі шкільної лави римував і мріяв про журналістський фах. Та перш ніж переступити поріг Київського державного університету імені Тараса Шевченка студентом, сповна скуштував солдатського і робітничого хліба. До війська працював теслею у будівельній бригаді рідного колгоспу.

Під час навчання у Шевченківському університеті (1971–1976 рр.) Микола утвердився не лише як журналіст, він загартувався ідеологічно – став національно свідомою людиною, відшліфувався його поетичний талант, опанував захоплення фотомистецтвом. Про це свідчать слайди нашої презентації.

З дипломом журналіста, дружиною-однокурсницею й маленькою донечкою Микола Ткаченко в 1976 році за направленням приїхав до Прилук. Тут і пропрацював чверть віку в міськрайонній газеті "Правда Прилуччини", подолавши всі щаблі професійного росту – від кореспондента до редактора. Але з-під його пера народжувалися не лише різножанрові газетні публікації. Одна за одною побачили світ поетичні збірки "Спілих вишень тепло", "В обіймах саду", "На межі протиріч".

2002 року Миколу Чорновуса було прийнято до Національної спілки письменників. Так він став очільником письменницької родини: у 2000 році до Національної спілки письменників було прийнято його дружину – чудову поетку і радіожурналістку Ніну Ткаченко (Лісну), а у 2004 році – доньку Олесю Ткаченко (Білоцеїт). До речі, обидві доньки поета – Оксана і Олеся – закінчили Ніжинський державний університет імені М. Гоголя. Через велику кількість літераторів у Спілці письменників України з прізвищем Ткаченко герої моєї оповіді були змушені взяти літературні псевдоніми.

У 2006 році поета не стало. Невиліковна хвороба вирвала його із життя. Посмертну збірку "Благослови моє ім'я" вже впорядкувала і видала дружина, як згодом і книгу спогадів про чоловіка – "З вереснем віч-на-віч". У 2013 році, в Чернігові, світ побачила колективна поетична збірка родини Ткаченків "Сонце сходить для Тебе".

Похований Микола Ткаченко у рідному полтавському хуторі Павлівщина. Такою була його заповідь.

Учитель. Тема України в творчості Миколи Ткаченка – першорядна. Започаткував він її ще у травні 1973 року, будучи студентом-другокурсником. То були тяжкі часи для України. У 1972 році розпочалася остання потужна хвиля репресій проти української інтелігенції. За ґратами в далеких мордовських таборих опинилися Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Ігор Калинець, брати Горині та ще сотні відданих патріотів України. У Києві влада вирішила кинути у забуття, чи то пак, в інформаційну в'язницю, поетичне слово Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Василя Голобородька. Фактично це була спроба зламати дух народу, його волю. Проте все вийшло навпаки – чим жорстокішими ставали переслідування, тим більше у молодого покоління зріло усвідомлення своєї українськості. І вірш, написаний у день чергової роковини перепоховання Тараса Шевченка на

Чернечій горі у Каневі звичайним сільським хлопцем із Полтавщини, незаперечне підтвердження того.

Учні звертаються до карток із текстом вірша:

*Це наснилось...
Наснилось вчора:
Ніби я –
Не України син.
Снились гори,
Чиясь комора,
Снилось,
Ніби я став мурзин.*

*Сон наказував
З пам'яті стерти
Україну
До самого скону.
Найсвятішу мою ікону?!*

*...Я проснуєсь.
А хотілося –
Вмерти.
22.05.1973 р. [3, с. 31].*

Учитель ставить проблемне запитання: – Чому ліричний герой хоче вмерти? Учні працюють над текстом вірша, визначають тему, ідею поезії, авторську позицію в ній.

Наступне завдання: – Поясніть строфічну побудову вірша. Чому поет так розмістив рядки у поезії? На чому він цим хотів наголосити? Учні працюють над строфікою та розміром вірша.

Організація словникової роботи: – Поясніть, як ви розумієте значення слова "мурзин".

Слово "мурзин" – тюркського походження. Дослівно воно перекладається "син мірзи" – вельможі. В українську мову воно потрапило ще за часів монголо-татарського іга. Словник О. Даля трактує це слово як "замарашка, чумичка", звідси український відповідник – "замурзаний". Автор у тексті використав його як синонім до слова "яничар", що в переносному значенні означає: відступник віри, зрадник нації.

Ставиться завдання: – Дослідити проблемно-тематичний зміст у мовному звороті "найсвятішу мою ікону?!". Виконуючи це завдання, учні доходять висновку, що для ліричного героя, яким є автор твору, Україна – понад усе. Він не просто її любить, він на неї молиться. Вона стає його релігією.

Вірш "До України" написаний у перші роки отримання Україною незалежності. Учитель зачитує поезію, учні самостійно опрацьовують текст:

*Хто я без тебе,
Хто?
Пагін полину.
Падають зорі в гніздо,
Сльози –
В хустину.*

*Хто я без тебе,
Хто?
Вітер у спину.
З'їла іржа стремено,
Та – не загину!*

*Хто ми в цім світі,
Хто?*

*Діти руїни.
Час сколихнув знамено –
До переміни! [3, с. 32].*

Учні працюють над визначенням теми та ідеї вірша, з'ясовують авторську позицію у творі. Учитель ставить завдання: – Поясніть, чому ліричний герой вірша говорить, що він "пагін полину", "дитя руїни".

– Чому автор вдається до риторичного запитання: *Хто я без тебе, хто?* Який це художній засіб?

– Поясніть проблемно-тематичний зміст виразу: *"з'їла іржа стремено, та – не загину!"*; *"час сколихнув знамено – до перемін!"*.

– На які переміни очікує автор?

Учні під час роботи над текстом з'ясовують, що не такої долі для українського народу очікував поет. Як і мільйони тих, хто боровся за омріяну долю. Проте автор у своїх переконаннях невідступний – він вимагає перемін! І це не заклик, це – настанова. Учні обговорюють проблему поета і поезії у долі народу.

Завчасно підготовлений учень зачитує поезію "Українці мої!", текст поезії учні мають на картках:

*Українці мої!..
Поки ми ще єси,
А Славута – Вкраїни окраса,
В серці кожного з нас
Оберегом краси
буде нація,
а не раса.*

*Українці мої!..
Поки ми ще єси,
(хоч і тліє Чорнобиль-гримаса)
Світ глядітиме весь,
Мов у краплю роси,
В сиві очі Дніпра
І Тараса.*

*Українці мої!..
Поки ми ще єси,
Поки гріє нам совість-калина,
Бога й долю
До скону просімо, просім,
Аби вічно жила
Україна!
24.08.1992 р. [3, с. 33].*

Учні самостійно повторно читають вірш і здійснюють концептуально-мовний аналіз поезії. Вчитель ставить проблемні запитання та завдання: – Дослідити проблемно-тематичний зміст виразу *"оберегом краси буде нація, а не раса"*, *"світ глядітиме весь, мов у краплю роси, в сиві очі Дніпра і Тараса"*. Які художні засоби автор використав у цих рядках?

– З якою метою автор вдався до використання архаїзму *єси*?

– Як ви розумієте вираз *"совість-калина"*?

– Про що автор закликає просити Бога і долю? Які особисті думки ви вкладаєте в зміст цього прохання?

V. Узагальнення і систематизація знань та вмінь, одержаних у процесі проблемно-тематичного аналізу

Учитель проводить узагальнюючу бесіду:

– Чи можна вважати Миколу Чорновуса патріотом України?

– Які ознаки патріотизму ви виявили у його віршах?

– Як ви можете охарактеризувати ліричного героя поезій Миколи Чорновуса?

– Які вирази про Україну найбільше запам'яталися?
– Яке враження справила на вас поезія Миколи Чорновуса і чи хотіли б ви продовжити обговорювати підняту нами проблему?

На завершення нашого уроку я хотів би, щоб до вас звернувся сам автор. Прослухайте цей запис (*фонограма, учитель запалює поминальну свічку*):

Горить!..

Горить моя свіча...

І плавиться журба й скорбота.

Я не рубаю з-за плеча –

То, видно, не моя робота.

Горить!..

Горить моя свіча...

Я буду храм свій будувати,

Хай ніч світанок зустріча

І не дає себе проспати.

Горить!

Горить моя свіча...

В гарячій полум'ї калина.

Несу свій хрест, що велича

Святе імення –

Україна! [3, с. 34].

VI. Коментування домашнього завдання та оцінювання учнів

Вдома написати твір-роздум "На що надихнули мене поетичні рядки Миколи Чорновуса" і вивчити одну з поезій напам'ять.

Перевірка твору і стане отим оцінним критерієм, який допоможе зрозуміти, наскільки школярі осягли поняття "патріотизм", як вони сприйняли почуття і настрої, передані ліричними творами і, щонайголовніше, чи сформувалися у них особистісне ставлення до прочитаного та ті патріотичні настанови, які закладені поетом у текстах.

Хочу ще раз наголосити, що процес формування у школярів почуття патріотизму є тривалим, систематичним і клопітким. Тож не варто очікувати швидких результатів. Тільки вчинки і переконання людини можуть засвідчити результати такої роботи.

Література

1. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
2. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Патріотизм. URL: <https://pidruchniki.com/17540906/pedagogika/patriotism>
3. Ткаченко М. Н., Ткаченко Н. Я., Білоцвіт О. М. Сонце сходить для тебе. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. 240 с.

References

1. Toftul M. H. Suchasnyi slovnyk z etyky. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I.Franka, 2014, 416 s.
2. Teoretychni osnovy suchasnoi ukrainskoi pedahohiky. Patriotyzm. URL: <https://pidruchniki.com/17540906/pedagogika/patriotism>
3. Tkachenko M.N., Tkachenko N.Ia., Bilotsvit O.M. Sontse skhodyt dlia tebe. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V.M., 2013. 240 s.

Забарный А. В.

Кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания украинского языка и литературы Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Формирования у старшеклассников чувства патриотизма на уроках литературы родного края (на примере произведений Николая Черноуса)

В статье рассказывается о процессе формирования у старшеклассников чувства патриотизма на уроках литературы родного края, дается характеристика этапов методической модели процессов формирования, исследуются критерии сформированности морально-этического чувства. На примере творчества полесского поэта Николая Черноуса разработан конспект урока посвященного этой теме.

Ключевые слова: украинская литература, патриотизм, творчество, методика преподавания, творческое задание.

Zabarnyi O. V.

Candidate of Pedagogic Sciences (PhD), Associate Professor, Department of Teaching Methodology of Ukrainian Language and Literature, Nizhyn Mykola Gogol State University

Fostering Patriotic Feelings in Senior Students at the Lessons of Ukrainian Literature (Studying Texts by Mykola Chornovus)

The study focuses on the process of cultivating patriotic feelings in senior students at the lessons of Ukrainian Literature. It characterizes the stages of methodological model of the formation process, elaborates the criteria for the formation of moral and ethical insight. The author offers a lesson plan on this subject revolving around the texts by the Polissia poet Mykola Chornovus.

The article outlines biography and work of Ukrainian writer, journalist and ethnographer Mykola Chornovus (Tkachenko); his works devoted to Ukraine, the life of Ukrainian people, the filial love to the Motherland are analyzed. In the article, the author elaborates the criteria for the formation of the sense of patriotism; the examples of creative tasks which form this feeling are given.

The necessity for patriotism is a crucial concern for the contemporary Ukrainian school. It should be fostered not only in the process of studying but also in the process of upbringing.

Patriotism is defined by the sociologists and philosophers as a social moral principle, which characterizes the attitude of an individual towards the state and manifests itself in some proper actions and difficult complex of social feelings that is generally called love of Motherland.

Psychologists define patriotism as a certain moral attitude to and the evaluation of Motherland by an individual. One develops patriotic feelings not only through the biological heredity, but primarily through the impact of social environment, social institutions (the priority place belongs to school), the process of civic education.

Kostiantin Ushynskiy, Grygorii Vashchenko, Sofiia Rusova, Yakiv Chepiga, Tymofii Lubenets and Ivan Ogiienko paid much attention to the problem of upbringing of the patriots.

The process of fostering the sense of patriotism in students is lengthy, therefore the immediate results should not be expected. Only actions and beliefs in a person can testify to the result of such work.

Key words: Ukrainian Literature, patriotism, art, teaching methodology, creative task.